

XIX ԴԱՐԱՎԵՐՁԻ ԿԱՐՍԻ ԱՐՋԵՍՆԵՐՆ ԸՍՏ ԱՏՐՊԵՏԻ
«ԻՆՉ ԺԱՌԱՆԳԵՑԻՆՔ» ՁԵՌԱԳԻՐ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ

Կարսը Արևմտյան Հայաստանի այն նշանավոր քաղաքներից էր, որտեղ դեռևս միջնադարում բարձր զարգացման էին հասել արհեստներն ու առևտուրը: Մ. Գ. Պատմաբան Բագրատունյաց մայրաքաղաք, Կարսը, հայ պատմիչների վկայությամբ,¹ վերածվեց խոշոր առևտրաարհեստավորական կենտրոնի, որտեղով անցում էին Արևելք-Արևմուտք տարանցիկ առևտրական ճանապարհները:² Մոնղոլների և միջինասիական վաչկատունների արշավանքների հետևանքով Կարսը և նրա ծաղկող տնտեսությունը անկում ապրեցին: Քաղաքի բնակչությունը, որն ըստ Թ. Հակոբյանի իր ամենաբարձր զարգացման տարիների ընթացքում հասնում էր շուրջ 50000-ի, արտագաղթի հետևանքով նվազեց: Սակայն, շնորհիվ իր անառիկ բերրի և իր տեսակի մեջ եզակի պաշտպանական այլ ամրությունների, քաղաքը չկորցրեց իր ռազմավարական նշանակությունը և թուրքական տիրապետության տարիներին դարձավ առանձին փաշայության կենտրոն՝ մտնելով Էրզրումի սերասկյարության կազմի մեջ:³ Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում Կարսը մնում էր երևելի մի բերդաքաղաք, որն ուներ քաղաքային կենցաղին բնորոշ դիմագիծ և իր ռազմավարական նշանակության շնորհիվ դարձել էր յուրատեսակ կովալանձոր Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև: 1828-1829թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Կարս քաղաքի և շրջակա գյուղերի հայ բնակչության մի զգալի հատված գաղթեց՝ հաստատվելով Գյումրիում և Շիրակում:⁴ Չմայած դրան՝ քաղաքը չկորցրեց իր արհեստավորաառևտրական դեմքը, իսկ 1878թ. Ռուսաստանի կազմի մեջ մտնելուց և առանձին վարչական միավորի (Կարսի մարզ) կենտրոն դառնալուց հետո նոր վերելք ապրեց: Գյումրի-Ալեքսանդրապոլը, որը համարվում է Կարսի ավանդույթների ուղղակի կրողը, նույնպես զգում է փոխադարձ կապերի, ազդեցությունների հետազոտման անհրաժեշտություն: Ալեքսանդրապոլ-Կարս տնտեսամշակութային կապերն ավելի ամրապնդվեցին վերոհիշյալ իրադարձություններից ու հատկապես երկու քաղաքների միջև երկաթուղու կառուցումից հետո:

Իր արհեստավորաառևտրական հարուստ ավանդույթներով հայտնի Կարս քաղաքը ցայսօր պատշաճ գիտական ուսումնասիրության առարկա չի դարձել: Դեռևս նախանցյալ դարում Մոսկվայում հրատարակված Կրպեի «Կարս քաղաք»⁵ ուսումնասիրությունը սիրողական-ճանաչողական բնույթ ունի: Հարկ է նշել նաև «Մշակ»-ում տպագրված Խ. Մառանկոյանի հոդվածը,⁶ որում վերլուծվում են Կարնո և Կարսի համաքարային կարգերը: Որոշ աղբյուրագիտական բնույթի տեղեկություններ կան նաև ռուսական տեղեկատու-վիճակագրական ժողովածուներում,⁷ որոնք կցկտուր տվյալներ են հաղորդում քաղաքում տարածված զբաղմունքների մասին:

Կարսում տարածված զբաղմունքների, արհեստների ու արհեստավորների մասին շատ սեղմ տեղեկություններ է հաղորդում Վ. Աբրահամյանը,⁸ ինչն ամբողջական պատկերացում չի տալիս քաղաքի դերի ու նշանակության մասին: Այդ առումով խիստ արժեքավոր է գրող և հասարակական գործիչ Ատրպետի «Ի՞նչ ժառանգեցինք»

¹ Արիստակես Լաստիվերցի, Պատմություն հայոց, թարգմ. Վ. Գևորգյանի, Եր., 1973:

² Բ. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դդ., հ. 1, Եր., 1958, էջ 80-81: Տե՛ս նաև Թ. Հակոբյան, Պատմական Հայաստանի քաղաքները, Եր., 1987, էջ 167:

³ Նույն տեղում, էջ 168:

⁴ Աղ. Երիցյան, Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք XIXդ., մաս II, Բ, Թիֆլիս, 1894-1895: Население Восточной Армении в XIX- начале XXв., Ер., 2002; Ա. Հայրապետյան, Արևելյան Շիրակը XIX դ. առաջին կեսին, Գյումրի, 2005:

⁵ Կրպե, Կարս քաղաք, Մ., 1894:

⁶ Խ. Մառանկոյան, Էրզրումի և Կարսի արհեստավորների համայնական կարգերը, «Մշակ», 1891, N 68:

⁷ Обзор Карской области, Тифлис, 1886.

⁸ Վ. Աբրահամյան, Հայ համաքարությունները Անդրկովկասի քաղաքներում (18-20-րդ դարի սկիզբը), Եր., 1971, էջ 69-70:

Խ/Խ	Կարսի արհեստների անուններն ըստ Ատրպետի	Արհեստների տեղական անվանումներն ըստ Ատրպետի	Խ/Խ	Կարսի արհեստներն ըստ Վ.Աբրահամյանի
1	բամբակագործներ		1	Նաջարներ
2	կտավագործներ		2	Հացագործներ
3	նուրբ կտավագործներ		3	Հրուշակագործներ
4	մանուսայագործներ		4	Մսագործներ
5	դաջագործներ	դաճբազ	5	Դերձակներ
6	չիթ նախշողներ	դալամքյար յթջի	6	Գլխարկ կարողներ
7	կանեփի քաթանագործներ		7	Կոշկակարներ
8	էհրամագործներ		8	Վառարանագործներ
9	շայագործներ		9	Ատաղճագործներ
10	ջեջիմագործներ		10	Խառատներ
11	կարպետագործներ		11	Տակառագործներ
12	գորգագործներ		12	Հյուսներ
13	թաղիքագործներ		13	Թիթեղագործներ
14	ապրեշումագործներ		14	Պղնձագործներ
15	ասեղնագործներ		15	Անվագործներ
16	ժանեկագործներ		16	Դարբիններ
17	պարանագործներ	դալթանջի	17	Փականագործներ
18	վերարկու կարողներ	արաջի	18	Ժամագործներ
19	մուշտակագործներ		19	Ոսկերիչներ
20	կաշեգործներ	դաֆաֆ	20	Անագապատողներ
21	կոշկակարներ		21	Զինագործներ
22	ներկարարներ	բոյաջի	22	Անտառապահներ
23	տրեխագործներ	չարոխչի	23	Վարսավիյրներ
24	թամբագործներ		24	Կազմարարներ
25	վրանագործներ		25	Քարտաշներ
26	դերձակներ		26	Կույրագործներ
27	երիզագործներ	դազազ	27	Սպակեգործներ
28	բրուտներ		28	Ներկարարներ
29	աղյուսագործներ		29	Ձամբյուղագործներ
30	ճախարակագործներ	չրխջի	30	Մրցողներ
31	հյուսներ			
32	երկրագործական գործիքներ պատրաստողներ			
33	սալլ պատրաստողներ	սալլանճի		
34	անվագործներ	մառանջի		
35	կամ շինողներ			
36	գութան շինողներ			
37	սանրագործներ			
38	պղնձագործներ			
39	թիթեղագործներ			
40	ձուլագործներ			
41	դաշույնագործներ-պողպատագործներ	բիչախչի		
42	դարբիններ			
43	պալտարներ			
44	փականագործներ			
45	գինագործներ			
46	ոսկերիչներ-թելքաշ, փորագրող, արծնապատող, սևագրող	զարգյար, չիֆթիչի, դալամքյար էմալող, սավաղող		
47	պղնձի փորագրիչներ			
48	կնիքագործ-քանդակագործներ			
49	հայելագործներ			
50	ապակեգործներ			
51	սափրիչներ			

52	կազմարարներ			
53	խավախորդներ			
54	ծաղկագործներ			
55	թանաք շինողներ			
56	լուսանկարիչներ			
57	կենդանագիրներ			
58	գինեգործներ			
59	երաժիշտներ			
60	պարտիզպաններ			
61	բաղնիսպաններ			

Կարծում ենք, որ Ատրպետի ցուցակը ևս ամբողջական չէ, քանի որ հեղինակը բոլոր արհեստների մասին չի գրել: Այդուսակում բացակայում են որոշ արհեստներ, որոնք առկա են Վ. Աբրահամյանի ներկայացված ցանկում: Իսկ թվարկված արհեստների առկայության իսկությունը կասկած չի հարուցում, քանի որ հեղինակը ճշգրիտ նշում է արհեստանոցների շարքերի տեղավայրը, ապա՝ թվարկում հայտնի վարպետներին: Ներկայացված արհեստների ճնշող մեծամասնությունն առկա է նաև Կարինի և հատկապես՝ Ալեքսանդրապոլի արհեստների ցուցակներում. մի հանգամանք, որը մեկ անգամ ևս վկայում է Կարին-Կարս-Ալեքսանդրապոլ արհեստավորական կապերի ու ավանդույթների մեծ ընդհանրությունը:

Ատրպետի ներկայացրած արհեստների թվում բացառիկ տեղ են գրավում վրանագործությունը և քանդակագործությունը, որոնք՝ որպես առանձին արհեստ, ընդհանրապես հայտնի չեն և չեն ներկայացվել և հայկական ոչ մի քաղաքի կամ գաղթավայրի արհեստների ցուցակում: Հետաքրքիր է, որ դրանք, ըստ հեղինակի, շատ տարածված և մեծաթիվ վարպետներ ունեցող արհեստներ են: Վրանագործության տարածվածությունն ու զարգացումը նա կասկած է օսմանյան բանակի մատակարարման հետ: Այստեղ հարկ է ընդգծել Ատրպետի շեշտադրած մի հանգամանք. թուրքական բանակի մատակարարումը, որ իրականացվում էր հայերի կողմից: Հեղինակը նկարագրում է, թե ինչ չափով էին հայ արհեստավորներն աշխատում թուրքական բանակի համար՝ սկսած կաշեգործներից, դերձակներից, տրեզագործներից, կոշկակարներից, վերջացրած թանքագործներով ու վրանագործներով: Ընդ որում, հեղինակը թվարկում է նաև Արևմտյան Հայաստանի այլ քաղաքների նման արհեստավորներին, որոնք աշխատում էին թուրքական կառավարության պատվերով: Այսպես, թանքագործները, ըստ Ատրպետի, «ոչ միայն երկրի կարավաններին մատակարարում էին ուղտի, ձիու, ջորու, իշու համետները, կաշվե և մաշկի բոլոր սարքերը, այլ սրանք էին պատրաստում դարերից ի վեր Օսմանյան բանակի ձիերի, կառքերի ամբողջ սարքվածքը: Խիստ շատ անգամ ռազմադաշտի զորականների հրամաններով արհեստավոր մաշկագործներին և խաղախորդներին խմբերով քշում էին այս քաղաքից այն քաղաքը, բերդը և արհեստանոցները՝ իրենց գործիքներով ռազմական կարևոր պատրաստություններ կատարելու: Թամբագործները պատրաստում էին բեռնակիր գրաստների համար պայտասակներ, որ ռազմական մթերքները փոխադրեն հարյուրավոր կիլոմետրերի ճանապարհներ»:¹⁴

Ինչ վերաբերում է վրանագործներին, ապա նրանք աշխատում էին ինչպես մասնավոր անձանց՝ չորանների, քրդերի, բեկերի, ցեղապետների, այնպես էլ զինվորականների համար: Ատրպետը մանրամասն նկարագրում է հատկապես զինվորական վրանները՝ պարզ և բարդ, զարդարուն և հասարակ՝ նայած պատվիրատուի կարողության: Օրինակ՝ «մեծատուն քուրդ ցեղապետերը այնպիսի վրաններ ունեին՝ գորգով, կարպետներով ու թարեքներով կահավորված, որ նրանց մեջ առանց դժվարության կարելի էր ձմեռները ապրել»:¹⁵ Միաժամանակ հեղինակը նշում է, որ Էրզրումի վրանագործները ավելի զարգացած էին և ավելի ընդարձակ գործ ունեին: Հարկ է նշել, որ Կա-

¹⁴ *Ա տ ր պ ե տ, Ի՞նչ ժառանգեցինք, էջ 32:*

¹⁵ *Նույն տեղում, էջ 34:*

րինի արհեստների համաքարտություններին նվիրված Ս. Եղիազարյանցի և Խ.Մառանկոզյանի հետազոտություններում այս զբաղմունքների մասին հիշատակություն չկա:¹⁶

Մյուս արհեստը, որի մասին խոսում է Ատրպետը, «քանդակագործությունն» է: Հեղինակն առանձնացնում է այս արհեստավորներին՝ որպես «հատուկ կնիք փորողներ», որոնք փորագրում էին կարծր քարերի վրա: Արհեստի լայն մասսայականությունը (ամեն քաղաքում 10-20 փորագրիչ) բացատրվում էր նրանով, որ «աչ միայն մեծամեծ պաշտոնավորները, հարուստները, հոգևորականները, նույնիսկ չարչիներն ու գյուղացիները պարտավորված էին անհատական կնիք կրելու: Գրագետների թիվը այնքան փոքր էր, որ փոխանակ ստորագրության, պիտի անհատական կնիք պահեր ամեն մարդ, մուրհակ կամ դաշնագիր վավերացնելու համար»:¹⁷

Աշխատության բարձր արժեքը նաև այն է, որ հեղինակը փորձում է ամեն մի արհեստ ներկայացնել հայկական մյուս քաղաքների հետ համեմատության մեջ՝ ցույց տալու համար արհեստի տարածման արեալները: Միաժամանակ նա հիշատակում է ամվանի վարպետներին, նրանց արհեստի ժառանգորդման հանգամանքները, տոհմական արհեստավորների նշանավոր գործերի պատմությունը՝ երբեմն նաև ցավով նշելով, որ աչքի ընկնող վարպետների ժառանգները չեն շարունակել նախնիների գործը, և ընդհատվել է ժառանգականության դարերով ձգվող շղթան:

Ալեքսանդրապոլի արհեստների ու արհեստավորության ուսումնասիրության առումով ևս «Ի՞նչ ժառանգեցինք»-ը հետագա լուրջ վերլուծություն պահանջող տեղեկություններ է պարունակում: Այստեղ հաճախ թվարկվում են այն վարպետները, որոնք կամ որոնց հետնորդները Կարսից տեղափոխվել են Ալեքսանդրապոլ՝ շարունակելով կամ ընդհատելով հիշյալ արհեստը: Քաղաքի ազգագրության ուսումնասիրության տեսանկյունից Կարսի քաղաքային բնակարանների, հագուստի, զարդերի, կենցաղային իրերի, սովորույթների թվարկումը ևս անփոխարինելի սկզբնաղբյուրի արժեք է հաղորդում հիշյալ աշխատությանը: Ցավոք, Ատրպետը ամբողջովին չի իրագործել իր մտահղացումը՝ չհասցնելով նկարագրել շատ քաղաքային զբաղմունքներ, չնայած դրանք ձեռագրի բովանդակության մեջ զբաղված են: Փաստորեն ձեռագիրն անավարտ է: Տեղ գտած անհարթությունների շարքում հարկ է առանձնացնել այն, որ հեղինակը փորձում է իր ոչ միշտ տեղին վերլուծությունն ու գնությունը կատարել՝ հիշելով հնագիտական գտածոներ, քանգարանային արժեքներ, կամ այլ սկզբնաղբյուրներ, որոնք շեղել են նրան բուն արհեստներ, զբաղմունքներն ու կենցաղը նկարագրելուց:

Թերություններով հանդերձ՝ Ատրպետի ձեռագիրը բացառիկ ուշագրավ և արժեքավոր սկզբնաղբյուր է ոչ միայն Կարսի, Ալեքսանդրապոլի, այլև ընդհանրապես հայկական ժողովրդական արհեստների, իսկ ավելի լայն առումով՝ հայոց կենցաղամշակութային համալիրի ուսումնասիրության համար:

РЕМЕСЛА Г. КАРС КОНЦА XIX ВЕКА ПО РУКОПИСНОМУ ИССЛЕДОВАНИЮ АТРПЕТА “ЧТО МЫ УНАСЛЕДОВАЛИ”

___ Резюме ___

___ К. Базеян ___

В статье представлен анализ рукописного исследования армянского писателя и общественно-политического деятеля Атрпета (Саргис Мубаяджян) "Что унаследовали", которое хранится в архивных фондах Государственного исторического музея Армении. Рукопись посвящена его родному городу Карсу. Автор, по мере возможностей, скрупулезно описывает распространенные в городе ремесла и занятия, ремесленников и их учреждения, объемы реализации товара и т. д. В рукописи имеются также интересные и уникальные сведения о быте и традициях Карса, необходимые для изучения городского быта армян конца 19-ого века.

¹⁶ Ս. Եղի ա զ ա ռ յ ա ն ց, Արհեստների ճյուղերը Կարսիում XIX դարի առաջին երեք տասնամյակում, «Մշակ», 1891, № 65: Խ. Մառանկոզյան, Էրզրումի և Կարսի արհեստավորների համայնական կարգերը, «Մշակ», 1891, N 68:

¹⁷ Մ տ ռ պ է տ, նշվ. աշխ., էջ 63: